

## Slučaj Jens

Telefon zvoni. Ja sam najbliže aparatu: "Ovdje Jens Müller. – Da, zvat ću je! – Maamaaa! Gospođa Kreutzer želi razgovarati s tobom!" – "Gospođa Kreutzer! Jesi li opet nešto napravio u školi?" – "Nee, ja ništa ne znam." – Najradije bih se neopazice udaljio. Što samo opet želi ta Kreutzer? Ne zove valjda zbog male tučnjave jutros! "Jens – dolaziš li skoro, kad te zovem?" – "Daa, što je? – Aua!" – Čovječe, pljuska je sjela. "Ti znaš zašto!" – "Ne." – "Ne pravi se glup. I uopće se ne trebaš derati. To ti neće pomoći. Što ti zapravo pada na pamet, da udariš gospođu Kreutzer! – Reci već!" – "Ja ... ja ... ja sam se samo branio. Ona je bila nepravedna prema meni. Uvijek mene okrivljuje. A zapravo je Niklas bio kriv."

"Zašto se ti uvijek moraš tući? Ne prođe ni jedan dan, a da s tobom nema neprilika!" – "Ali Niklas mi je rekao 'vucibatino' i 'kretenu', a to neću trpjeti! Tada sam ga baš izudarao. Onda je najednom došla gospođa Kreutzer. Zgrabila me odostraga i dreknula na mene, iako ja uopće nisam bio kriv."

"Ali zbog toga je ne moraš pljusnuti; to nije pristojno. Idi u svoju sobu. Ne želim te danas više vidjeti. Kad ti otac dođe navečer kući, mogao bi još nešto dobiti."

Kakva budalaština! Kreutzer je jedna glupa krava i jedna stara vještica. Svi su nepravedni prema meni. Nitko me ne razumije. Zar bih se trebao sam igrati? Tako je dosadno – sam u svojoj sobi. Idem još malo van. Moram paziti da me mama ne uhvati; zbog svađe jutros u školi sigurno ne smijem izaći. Tiho, sasvim tiho. – Uspio sam!

Tamo ispred su Kai i Olaf. Da vidim, što smišljaju. "Kai, Olaf, kamo idete?" – "Idemo na igralište igrati malo nogomet." – "Idem i ja s vama!" "Okay!" – Cijelo vrijeme se super zajedno igramo. Samo Olaf nikad ne želi biti golman i neprestano me gura. Stvarno postajem ljut. Podmetnuo sam mu nogu, kako bi pao na svoju veliku njušku. Tada je krenuo na mene. Primjećujem kako mi je postalo jako vruće i kako sam još ljući. Pa, ovome ću ja pokazati! Kai viče da trebamo prestati. Ali, konačno, ja se moram braniti. I kako bih to trebao napraviti, osim da uzvratim udarac? Jer ja nisam kukavica – ne bježim. Kada je Olafov nos krvav, prestajem. Sigurno mu je dosta: više se neće tako brzo odvažiti napasti me.

Čovječe, u međuvremenu se skoro smračilo! Sada moram ići kući. Trčim kroz ulice, u kuću, stubištem gore i zvonim. Majka otvara. "Odakle dolaziš? I kako to izgledaš? Nisam li ti rekla da trebaš ostati u svojoj sobi?" - Ona viče sve glasnije, tako da su susjedi sigurno ponovno sve čuli. Tada me zove otac. O-ooo! Već po tonu prepoznajem da slijede dobre batine. - Bez večere moram odmah u krevet. Čovječe, kako me boli stražnjica. Svi su nepravедni prema meni, nitko me ne razumije. Nitko me ne voli.

# Pojavni (ponašajni) oblici i dob djeteta

## 1

### 1.1 Vanjska obilježja

Agresivnim ponašanjem djeca mogu upravljati obiteljskim i školskim zbivanjima. Pri tome agresivno ponašanje može biti oblik "nespretnog uspostavljanja kontakta" ili predstavljati apel kako bi se na taj način dobilo više pažnje; nadalje, iza toga može stajati jednostavna provokacija. Agresija može biti izraz bespomoćnosti djeteta ili služiti brutalnom provođenju vlastitih interesa. U nekim slučajevima agresivnim ponašanjem djeca žele dobiti identitet ili razviti svijest o sebi. Koliko god da su uzroci agresije u pojedinačnim slučajevima raznoliki, toliko su jednoznačne posljedice: Agresivno ponašanje kod agresivne djece dugoročno dovodi do ograničavanja ponašanja i time do smanjene sposobnosti nenasilnog rješavanja konflikata.

Agresivno ponašanje djece često signalizira krizu njihova socijalnog okruženja. Iako se u određenim obiteljskim i socijalnim uvjetima (npr. sukobi između roditelja, zanemarivanje i zlostavljanje) opaža više agresivnog ponašanja djece, uzroci dječje agresije su raznoliki. Stvaraju li agresivna djeca kaotične obitelji ili su zapušteni obiteljski odnosi plodno tlo za agresivno ponašanje djece? Mnogo toga govori o uzajamnom utjecaju obaju faktora.

Slijedeći jednu općenitu definiciju agresije (v. Bloomquist i Schnell, 2002), agresivno ponašanje usmjereno je na ugrožavanje jedne ili više osoba. Oblici agresivnog ponašanja pri tome odlučujuće ovise o dobi djeteta ili mlade osobe. Već kod dojenčeta mogu se promatrati oblici izražavanja srdžbe, koji u daljnjem razvoju mogu biti povezani s agresivnim oblicima ponašanja. Najveća čestota agresivnog ponašanja je već u predškolskoj dobi, a najteži oblici mogu se ipak promatrati tek u mladenaštvu i u ranoj odrasloj dobi.

#### Oblici izražavanja srdžbe i agresivnog ponašanja ovisni o dobi (prema Loeber i Hay, 1997)

**Dojenačka dob:** U drugoj polovini prve godine života, kad ne shvaća uzročno-posljedične odnose, dojenčad uspijeva izraziti srdžbu s točno određenim ciljem. U ovom slučaju dojenče ipak ne slijedi namjeru ugrožavanja; kod izražavanja srdžbe radi se o emociji sličnoj agresiji.

Već u ovoj dobnoj grupi pojavljuju se rodne razlike: dječaci su emocionalno labilniji i s većim intenzitetom izražavaju emocije; djevojčice bolje reguliraju svoje emocije i pokazuju manje srdžbe nego dječaci.

**Rano djetinjstvo:** U drugoj i trećoj godini pojavljuju se izljevi bijesa i agresija protiv odraslih i vršnjaka. Istospolne dijade lakše dolaze u sukob nego parovi sastavljeni od dječaka i djevojčice.

**Predškolska i osnovnoškolska dob:** Dječaci su skloniji fizičkoj agresiji, djevojčice više naginju indirektnim oblicima agresije. Samo kod manjeg broja djece u vrijeme osnovne škole dolazi do okrutnosti prema drugoj djeci ili životinjama.

**Mladenaštvo i rana odrasla dob:** S porastom tjelesne snage i dostupnošću oružja agresivno ponašanje postaje izraženije, sve do teških ozljeđivanja i slučajeva ubojstava. Vršnjaci provode kolektivno nasilje. Mali dio mladih postaje agresivan i prema vlastitim roditeljima i učiteljima.

Nadalje ćemo se usmjeriti na agresivno ponašanje djece i pri tome ćemo iz razmatranja isključiti agresivno-disocijalne mlade, jer za tu dobnu grupu postoji naš trening s mladima (Petermann i Petermann, 2003a).

Najprije ćemo govoriti o pojavnim oblicima agresivnog ponašanja, koji se mogu razdijeliti prema različitim gledištima (Mees, 1990; Petermann i Petermann, 2000b; Vitiello i Stoff, 1997). Različiti pojavnici pojavljuju se uvijek kombinirano i ne isključuju jedan drugoga. Mogu biti **instrumentalno** ili **afektivno** motivirani. Instrumentalno agresivno ponašanje ima za cilj ostvariti određeni cilj. Pri tome su mogući svi pojavnici. Afektivno agresivno ponašanje pojavljuje se impulzivno, nekontrolirano i neplanski. Iz tog razloga ne pokazuju se svi mogući pojavnici, nego najviše reaktivno, otvoreno, direktno, ne samo verbalno, nego i fizički agresivno ponašanje.

### Pojavni oblici agresivnog ponašanja

**Aktivno nasuprot pasivnom.** Ovdje se govori o perspektivi nasilnik-žrtva. Nasilnik aktivno vrši neku agresivnu radnju kako bi ciljano nešto određeno ostvario. Žrtva je ugrožena agresivnim ponašanjem.

**Proaktivno nasuprot reaktivnom nasuprot zauzimanju strane.** Kod ovih oblika agresije može se prepoznati različiti udio vlastitog sudje- ▶

lovanja. Ako se agresivnim ponašanjem inicira neki kontakt odnosno neka interakcija da bi se slijedio egoistični cilj, tada postoji veliki udio vlastitog sudjelovanja. Kod reaktivno agresivnog ponašanja riječ je o odgovoru na stvarnu ili navodnu prijetnju odnosno napad. Zauzimanje strane podrazumijeva da se osoba iz perspektive promatrača zauzima za stranu agresora. Nečija agresivna radnja se, dakle, vrednuje kao pozitivna i odobrava se otvoreno ili prikriveno, tj. u mašti.

**Otvoreno-direktno nasuprot podmuklom-prikrivenom.** Otvoreno agresivno ponašanje prepoznatljivo je kako za promatrača, tako i za žrtvu. Usmjeren je direktno protiv neke druge osobe. Podmuklo-prikriveno agresivno ponašanje često je jako teško uočljivo i teško se može dokazati jer se prikriveno izražava odnosno pokazuje; usmjeren je na žrtvu u nepovoljnoj situaciji. Primjeri za to su "širenje glasina" ili "napad iz pozadine" te laganje, krađa ili uništavanje bilo podmetanjem požara, bilo vandalizmom ili grafitima.

**Fizičko nasuprot verbalnom.** Fizičko agresivno ponašanje nastaje u otvoreno-direktnom suočavanju sa žrtvom. Takvi napadi izražavaju se, primjerice, kao udaranje, boksanje ili gaženje. Psovanje ili vikanje je verbalno agresivno ponašanje.

Pojavni oblici agresivnog ponašanja veoma se jasno razlikuju ne samo prema namjeri nego i prema konkretnim obilježjima ponašanja; u pravilu im se mogu pridružiti različiti rizični faktori i razvojni tjemovi. Koji pojavni oblik agresivnog ponašanja će se pojaviti, ovisi o dobi i spolu. Tako dječaci češće biraju otvoreno-direktno i fizičko, a djevojčice prije podmuklo-prikrivene i verbalne oblike agresivnog ponašanja.

Podmuklo-prikriveni (relacijski) oblik agresije postoji kada neka osoba preko socijalnih veza (npr. širi laži i glasine) pokuša ugroziti neku drugu osobu. Za razliku od agresivnih načina ponašanja, koja su usmjerena na različite žrtve, mobbing (među učenicima govorimo o bullyingu) je opetovano usmjeren na određene osobe. Naročito česti oblici bullyinga su ruganje i sramoćenje, slijede udaranje i širenje glasina, ali i drugi oblici isključivanja iz grupe (Scheithauer, Hayer i Petermann, 2003).

Određeni oblici agresije tipični su za djetinjstvo (kao opozicijsko ponašanje), drugi za školsko doba i mladenaštvo (npr. prijetiti drugima). Osobito u mladenaštvu agresivno-disocijalno ponašanje često je povezano s kršenjem zakonskih i društvenih normi (npr. krađa, zloporaba droga); kod najvećeg dijela mladih takva odstupanja ostaju ograničena na

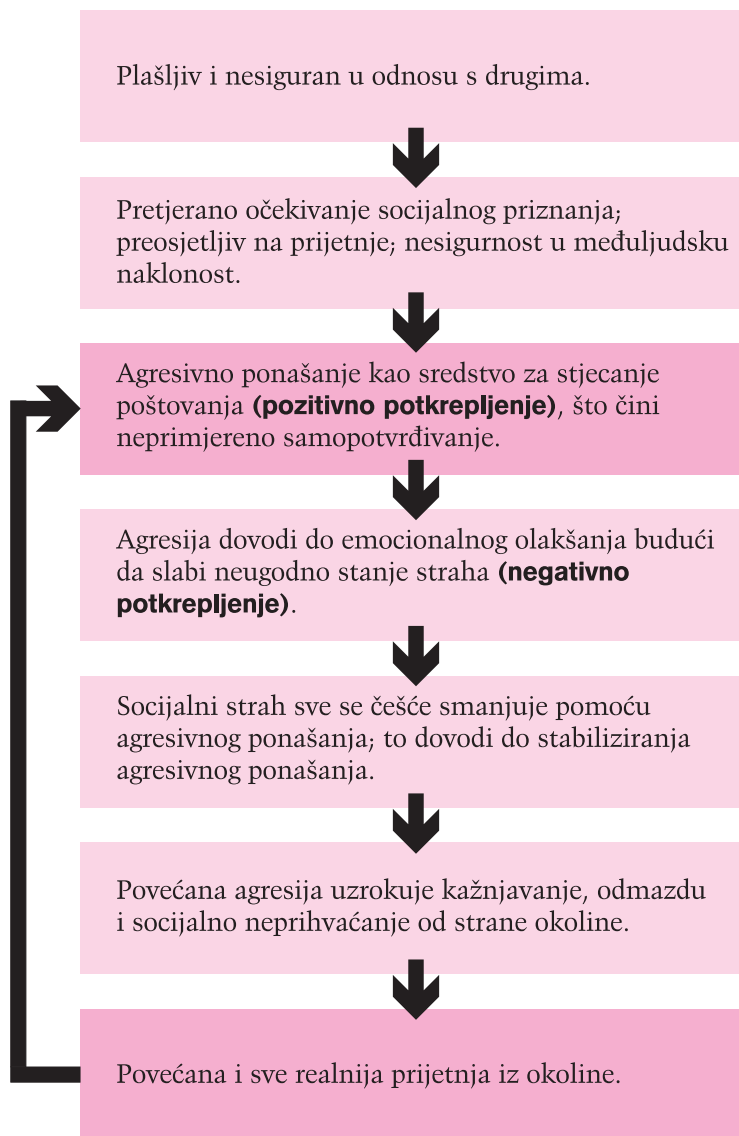
razdoblje od nekoliko godina (Loeber, Stouthamer-Loeber i Raskin White, 1999; Moffitt, 1993; Reid, Patterson i Snyder, 2002). – Zaključno, dakle, u dječjoj dobi i u mladenaštvu nastaju veoma heterogeni pojavni oblici agresivnog ponašanja (Rutter, 1997).

## 1.2 Agresija motivirana strahom

Kod neke djece jasna je namjera ponašanja: agresivne radnje služe zadovoljenju vlastitih egoističnih potreba. No, nalazimo i **strahom motiviranu agresivnu** djecu (Lyons, Serbin i Marchessault, 1988; Kusch i Petermann, 1997). Ovaj oblik agresije je više emocionalno utemeljen; izražava se ekspresivnim izljevima bijesa, dakle afektivno, a ponekad se mogu uočiti znakovi nesigurnosti u ponašanju (v. opširnije o tome u Petermann i Petermann, 2003a). Takva djeca imaju malo povjerenja u druge, jako brzo se osjećaju ugroženima i napadnutima. Reagiraju obrambenim stavom. Dobiva se dojam da ta djeca preventivnom agresijom – dakle, ciljanim instrumentalnim ponašanjem – pokušavaju smanjiti svoj strah (Slika 1).

Iako za sada nemamo dostatne empirijske dokaze, čini se da se kod ove grupe, koja obuhvaća oko trećinu osnovnoškolske djece koju smo liječili, odvija sljedeće: Zbog jakog dojma prijetnje ova djeca doživljavaju strah i napetost te pomoću “izljeva bijesa” pokušavaju oboje smanjiti. Jako brzo reagiraju agresivno vjerojatno zato što su nesigurni u odnosu s drugima. Čini se da nisu sigurni u naklonost svojih bližnjih, pretjerano očekuju socijalno priznanje ili su preosjetljivi na prijetnje i zato ih češće percipiraju. Agresivnim ponašanjem ova djeca pokušavaju steći poštovanje, osigurati svoj teritorij itd. Time postižu smanjenje straha izazvanog percepcijom situacije. Iz tog emocionalnog olakšanja nastaje proces potkrepljivanja, koji se sve više pojačava. Pojačavati se ovdje znači da su djeca opetovano osnažena u tome da pomoću agresivnog ponašanja smanjuju subjektivno doživljene prijetnje i time uzrokovani strah i napetost. Agresivno ponašanje je uspješno onda kada se druga djeca nakon toga ponašaju s puno poštovanja, uplašeno ili čak ponizno. Istovremeno, povećava se “slobodan prostor” strahom motiviranog agresivnog djeteta, jer ono kod drugih može lakše nešto ostvariti odnosno provesti. Zajedno djeluju pozitivni i negativni procesi potkrepljivanja:

- ▶ **Negativno potkrepljenje** sastoji se u tome da smanjenjem straha nastupa emocionalno olakšanje i nestaju eventualne neugodne fiziološke popratne pojave straha (kao povišen puls, osjećaj vrućine i znojenje, vrtoglavica).



**Slika 1.** Kružni tijek agresije motivirane strahom.

- ▶ Kao **pozitivno potkrepljenje** djeluje prethodno opisana reakcija druge djece i tako dobiveni “slobodan prostor” za djelovanje agresivnog djeteta motiviranog strahom.

Početni pozitivni efekti, nastali na osnovi agresivne strategije rješavanja problema, osnažuju ponašanje. Pri sličnim početnim uvjetima, očekivana prijetnja i rješenje sukoba prenose se i na druge situacije. Ali i odrasli također reagiraju na agresivno ponašanje, npr. u obliku kažnjavanja; i ponašanje vršnjaka može se s vremenom pretvoriti u odmazdu ili socijalno neprihvatanje. Početna navodna prijetnja iz okoline postaje sve realnija i izaziva uvijek nove povode za osvetničko agresivno ponašanje; time se ponovno smanjuje strah povezan s prijetnjom. Kod bližnjih se postupno stvara očekivanje da će se ta djeca i ubuduće ponašati agresivno. Takvi međusobno isprepleteni procesi potkrepljivanja s jedne strane, i opisana očekivanja s druge strane, pokreću jedan kružni tijek, koji je teško prekinuti (Crick i Dodge, 1994; Dodge i Schwartz, 1997). Na osnovi naših iskustava s agresijom motiviranom strahom, polazimo od jednog **samo-regulirajućeg modela**, koji pretpostavlja da se agresivno ponašanje sve češće pojavljuje i da se širi na sve više svakodnevnih situacija.

### 1.3 Klasifikacija

Izražavanje agresivno-disocijalnog ponašanja može biti različito jako; klasifikacijski sistemi za opis psihičkih poremećaja (Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje, 4. izdanje, DSM-IV i Međunarodna klasifikacija bolesti, 10. revizija, MKB-10) predvidjeli su pojmove “poremećaj s prkošenjem i suprotstavljanjem” (prkosno ponašanje) i “poremećaj ophođenja”.

#### Dijagnostički kriteriji za Poremećaj s prkošenjem i suprotstavljanjem prema DSM-IV (APA, 1996; 133. str.)

Dijete

- ▶ često se razbjjesni,
- ▶ često se svađa s odraslima,
- ▶ često se aktivno suprotstavlja ili odbija pokoriti zahtjevima ili pravilima odraslih,
- ▶ često namjerno ometa druge,
- ▶ često okrivljuje druge za vlastite pogreške ili vlastito loše ponašanje,
- ▶ često se brzo uzruja i osjetljivo je na postupke drugih,
- ▶ često se ljuti i srdi,
- ▶ često je zlobno i osvetoljubivo.



**Poremećaj s prkošenjem i suprotstavljanjem.** Prema pojavnom obliku opozicijsko ponašanje je, u pravilu, "lakši" poremećaj, koji prethodi nekom drugom poremećaju.

**Poremećaj ophođenja.** Ovdje je karakterističan obrazac ponašanja koji se ponavlja i koji obuhvaća kršenje temeljnih prava drugih, te važnijih normi i pravila primjerenih dobi. Prema DSM-IV (APA, 1996), mora biti ispunjen određeni broj kriterija kako bi se opravdala ova dijagnoza; nadalje, moraju nastati klinički značajna psihosocijalna oštećenja. Kod poremećaja ophođenja trebaju se uzeti u obzir sljedeći aspekti:

- ▶ agresivno ponašanje prema ljudima i životinjama;
- ▶ uništavanje imovine;
- ▶ prijevara ili krađa;
- ▶ teško kršenje pravila;
- ▶ u periodu od dvanaest mjeseci moraju se pojaviti najmanje tri, a u posljednjih šest mjeseci najmanje jedan od 15 simptoma;
- ▶ ovisno o vrsti i broju, te intenzitetu određenog ponašanja razlikuje se lakši, umjereni i teški stupanj poremećaja;
- ▶ ovisno o dobi na početku poremećaja, mogu se razlikovati dva podtipa, s početkom u djetinjstvu (prije 10. godine života) i s početkom u adolescenciji (nakon 10. godine života). Prvi tip ima stabilan tijek i pojavljuje se s drugim psihičkim poremećajima te češće pogađa dječake. Drugi tip obilježavaju ponavljajući i manje agresivni, ali često disocijalni ili delinkventni načini ponašanja, ograničeni ponajviše na mladenaštvo.

### **Dijagnostički kriteriji za Poremećaj ophođenja prema DSM-IV (APA, 1996; 129. str.)**

#### **Agresivno ponašanje prema ljudima i životinjama**

Dijete

- ▶ često tiranizira, prijeti ili zastrašuje druge,
- ▶ često inicira tučnjave,
- ▶ upotrebljava oružja koja mogu uzrokovati ozbiljnu tjelesnu ozljedu (npr. batine, cigle, razbijene boce, nož, pištolj),
- ▶ fizički je okrutno prema ljudima,
- ▶ muči životinje,
- ▶ krade uz suočavanje sa žrtvom (npr. napad i orobljavanje, krađa iz torbice, iznuđivanje, sudjelovanje u oružanoj pljački),
- ▶ prisiljava druge na seksualnu aktivnost.

## Uništavanje imovine

Dijete

- ▶ podmeće požar s namjerom uzrokovanja ozbiljne štete,
- ▶ namjerno uništava tuđu imovinu (na druge načine).

## Prijevara ili krađa

Dijete

- ▶ provaljuje u tuđi stan, zgradu ili automobil,
- ▶ često laže kako bi dobilo robu ili usluge ili izbjeglo obveze (npr. "nasamarivanje" drugih ljudi),
- ▶ krade vrednije stvari bez suočavanja sa žrtvom (npr. krađa u trgovinama bez provale, krivotvorenje).

## Teško narušavanje pravila

Dijete

- ▶ često, prije dobi od 13 godina, ostaje vani dokasna bez obzira na roditeljske zabrane,
- ▶ bježi od kuće preko noći najmanje dva puta tijekom života u roditeljskoj kući ili kući skrbnika (ili samo jedanput ako se dulje vrijeme nije vratilo kući),
- ▶ često markira iz škole prije dobi od 13 godina.

Poremećaj ophođenja treba razgraničiti od blažeg poremećaja s prkošenjem i suprotstavljanjem kod kojeg se, doduše, pojačano i opetovano pokazuje prkosno, neposlušno i neprijateljsko, ali ne i fizički – agresivno ili disocijalno ponašanje.

Prema MKB-10 (Svjetska zdravstvena organizacija, WHO, 2004), ovisno o simptomatologiji, okolini, socijalnom području i popratnim poremećajima, razlikujemo šest tipova poremećaja ophođenja.

## Tipovi poremećaja ophođenja prema MKB-10 (WHO, 2004)

### (1) Poremećaj ophođenja ograničen na obiteljske okvire

Agresivno ponašanje, koje je potpuno ograničeno na kućne okvire ili interakciju članova obitelji i nadilazi prkosno ili suprotstavljajuće ponašanje.

### **(2) Poremećaj ophođenja pri nedostatku socijalnih veza**

Agresivno ponašanje koje nadilazi prkosno ili suprotstavljajuće ponašanje i dolazi s trajnim oštećenjem odnosa djeteta prema drugim osobama (osobito prema vršnjačkoj skupini).

### **(3) Poremećaj ophođenja pri postojećim socijalnim vezama**

Agresivno ponašanje koje nadilazi prkosno ili suprotstavljajuće ponašanje, ili trajno delinkventno ponašanje; u oba slučaja postoji dobra socijalna povezanost s dobnom skupinom.

### **(4) Poremećaj ophođenja sa suprotstavljajućim, zlobnim ponašanjem**

Neposlušno i prkosno ponašanje bez teškog delinkventnog ili agresivnog ponašanja, koje se karakteristično pojavljuje prije devete godine života.

### **(5) Drugi poremećaji i neodređeni poremećaj ophođenja**

Tip poremećaja kod kojeg su zadovoljeni kriteriji poremećaja ophođenja, ali nije moguće svrstavanje u podgrupu.

### **(6) Kombinirani poremećaj ophođenja i emocija**

Poremećaj ophođenja koji se pojavljuje u kombinaciji s nekim emocionalnim poremećajem (npr. depresija ili strah).

## **1.4 Čestoća pojavljivanja**

U jednom novijem pregledu Bloomquist i Schnell (2002) došli su do zaključka da se kod čestoće pojavljivanja (prevalencija) agresivnog ponašanja može uočiti neusklađenost rezultata istraživanja. Za grupu 4- do 18-godišnjaka proizlazi sljedeće:

- ▶ Kod prkosnog i suprotstavljajućeg ponašanja polazi se od čestoće pojavljivanja od cca. 3%. Bremenska studija o mladima izvještava o 2,5% slučajeva prkosnog i suprotstavljajućeg ponašanja (Petermann i sur., 1999).
- ▶ Kod poremećaja ophođenja pojavljuje se raspon varijacija od 0 do 11,9%, pri čemu je prosječna vrijednost oko 2%. Prema DSM-IV, kod djevojaka brojke variraju između 2 i 9%, a kod mladića između 6 i 16% (APA, 1996). U Bremenskoj studiji o mladima ta vrijednost iznosi 4,7% (Petermann i sur., 1999).

- U Bremenskoj studiji o mladima više od trećine (38,85) mladih s poremećajima ophođenja ima i depresivni poremećaj. Takva nejednoznačnost rezultata rezultat je različitih metodoloških polazišta, različitih kriterija, izvora i razdoblja uzetih u obzir (Scheithauer i Petermann, 2002).

## 1.5 Razvojni tijek

Već u 1980-im godinama uvijek se iznova naglašavala stabilnost agresivnog ponašanja, pri čemu su se kao razlozi te stabilnosti formulirale četiri središnje pretpostavke:

- (1) Ako se kod nekog djeteta predškolske dobi često pojavljuje specifično agresivno ponašanje, s porastom dobi povećava se vjerojatnost agresije kod tog djeteta u odnosu na druge.
- (2) Ako se neko specifično agresivno ponašanje pojavljuje u više socijalnih okruženja (npr. u roditeljskoj kući, školi, grupi za igranje) ponašanje tog djeteta bit će puno stabilnije nego kod onoga kod kojega se pojavljuje samo u jednom socijalnom okruženju.
- (3) Pokazuje li dijete već jako rano različite oblike agresivnog ponašanja, vjerojatno će se oni i poslije održati i postoji opasnost da dijete postane delinkventno.
- (4) Ako se dijete, u usporedbi s grupom vršnjaka, jako rano počinje delinkventno ponašati (cca. u dobi od 14 godina), u kasnijim godinama vjerojatnije je trajno kriminalno ponašanje.

Ove četiri pretpostavke konzistentno potvrđuju rezultati longitudinalnih istraživanjima. Agresivno ponašanje je tako jedno jako stabilno ponašanje, koje pod određenim uvjetima vodi do delinkvencije (Ferguson, 1998; Petermann, U., 1992; Scheithauer i Petermann, 2002).

Mogu se razlikovati dva razvojna tijeka agresije, za koje je karakterističan rani ili kasni početak poremećaja (Capaldi i sur., 2002).

**Rani početak poremećaja.** Nepovoljne obrasce ponašanja ova djeca stječu većinom tijekom predškolske dobi u svojim obiteljskim okruženjima. U početku se kod djece često može opažati zlobno i prkosno ponašanje, dakle, simptomi koji upućuju na poremećaj s prkošenjem i suprotstavljanjem (APA, 1996). Nakon upisivanja djeteta u školu pokazuju se deficiti u socijalnom ponašanju, koji dovode do problema u ophođenju s učiteljima i učenicima. Takav tijek pogoduje nedovoljnoj socijalnoj i školskoj prilagodbi, te stabilnom agresivnom ponašanju. Takva djeca uvijek izno-

va pokazuju nove, sve raznovrsnije i najčešće sve dalekosežnije agresivne radnje; mnogi od njih u doba mladenaštva postaju počinitelji kaznenih djela.

**Kasni početak poremećaja.** Takva djeca pokazuju agresivno ponašanje tek u kasnom djetinjstvu ili ranom mladenaštvu. Tijekom svog razvoja više su pod utjecajem vršnjaka, dok obiteljsko okruženje u ovoj fazi ima podređenu ulogu. U pravilu su nešto bolje prilagođeni nego djeca s ranim problemima ponašanja i pokazuju barem osnovne socijalne i školske vještine. Poremećaj ophođenja često se sastoji od nenasilnih delikata, npr. krađa, prijevara ili zloraba droga. Prema tome, kod te djece terapijske intervencije imaju više izgleda.

Budući da djeca s ranim početkom poremećaja pokazuju teže probleme (Loeber i Farrington, 1998; Scheithauer i Petermann, 2002; Tolan i Thomas, 1995), nadalje ćemo više promatrati njihov razvoj.

Stručnjaci jednoglasno pretpostavljaju da se ovaj oblik pokazuje već u ranoj, nepovoljnoj interakciji roditelj-dijete i od toga trenutka može se slijediti daljnji tijek problema. Već su 1989. godine Patterson i Bank predstavili jednu opsežnu teoriju o nastanku i tijeku poremećaja ophođenja. Postavili su razvojni model od 4 stupnja, sa sljedećim temeljnim pretpostavkama: Agresivni poremećaj ponašanja nastaje tijekom dužeg vremenskog razdoblja, pri čemu svako dijete doživljava prepoznatljive razvojne sekvence i stalno se povećava težina poremećaja, od početnih relativno beznačajnih, pa sve do težih, neuobičajenih pojava (Patterson, 2002).

### Razvojni model prema Pattersonu i Banku (1989)

- 1. stupanj:** poremećaj obiteljske interakcije
- 2. stupanj:** reakcija socijalne okoline na problematično ponašanje djeteta
- 3. stupanj:** reakcija djeteta na obiteljsku i školsku situaciju
- 4. stupanj:** kažnjivo se ponašanje društveno sankcionira



**Poremećaj obiteljske interakcije.** Prvi stupanj procesa započinje poremećajem obiteljske interakcije. Dijete je u ovoj fazi najčešće samo neposlušno i nekooperativno, ali još ne reagira ozbiljnijim agresivnim ponašanjem. Problem kod roditelja je u neprimjerenim odgojnim postup-

cima, koji se pokazuju npr. u neodređenim prijetnjama, koje se ne provode dosljedno. Roditeljsko ponašanje pojačava dječju agresiju; uz to, djeci se često poklanja premalo pažnje. To vodi npr. do toga da roditelji ne znaju gdje i s kime njihovo dijete provodi slobodno vrijeme izvan kuće. Zategnuta obiteljska situacija može se još zaoštriti problematičnim karakteristikama ponašanja uključenih osoba. Tako npr. agresivno ponašanje roditelja ili hiperaktivnost djeteta povećava rizik za raspad obiteljske interakcije. Povrh toga, nizak socijalni status obitelji rizičan je faktor jer je često udružen s nedovoljnim socijalnim kompetencijama roditelja, prema tome i s problematičnim odgojnim postupcima. Drugi rizični faktori, kao dugotrajna nezaposlenost jednog člana obitelji ili bračni sukobi, mogu pojačati obiteljski stres. Sve više neuobičajeno ponašanje djeteta dovodi naposljetku do toga da ono bude odbijeno i odbačeno od bespomoćnih roditelja. Opisani obiteljski konflikt vodi do uzajamnog negativnog utjecaja ponašanja roditelja i djece.

Odlučujuće je vrijeme pojavljivanja obiteljske krize. Nastane li poremećaj već u ranom djetinjstvu, djetetu poslije nedostaju socijalno-emocionalne vještine da bi uspostavilo kontakte i da bi se integriralo u grupama (Petermann i Wiedebusch, 2003). Zbog toga, rani početak poremećaja opihodenja znak je i za nepovoljan tijek. Kod kasnijeg pojavljivanja poremećaja ponašanja, naprotiv, dijete je vjerojatno već steklo osnovne socijalne vještine, koje mu olakšavaju izlazak iz grupe agresivnih vršnjaka.

**Reakcija socijalne okoline.** U drugom koraku osobe koje brinu o djetetu reagiraju na njegovo problematično ponašanje. Dijete prenosi svoje agresivno ponašanje iz obiteljskog okruženja na dječji vrtić odnosno školu. Budući da problematično ponašanje opterećuje svaki oblik socijalnih kontakata, agresivno dijete biva odbačeno od vršnjaka i time socijalno izolirano; u školi se uz to često pojavljuju i problemi u postignuću. Rezultat je dvostruki neuspjeh agresivnog djeteta: ono se ne može uklopiti u svoju referencičnu socijalnu grupu i zakazuje u školskim zahtjevima.

**Reakcija djeteta na vlastitu situaciju.** Treći korak u razvoju agresivnog ponašanja obilježava reakcija djeteta na svoju obiteljsku i školsku situaciju. Zbog socijalnog odbijanja agresivno dijete traži utočište u vršnjačkoj grupi sa sličnim ponašanjem, jer samo ona odobrava njegovo ponašanje. Takvim socijalnim kontaktom, međutim, dalje se ograničava mogućnost za stjecanje socijalno-emocionalnih vještina i dodatno se sužava pozitivan repertoar ponašanja djeteta. Agresivno ponašanje koje je prihvaćeno u grupi i nadalje se pozitivno potkrepljuje. Integracija u takvu grupu (s odstupajućim ponašanjem) povećava vjerojatnost da će dijete zadržati svoje agresivno ponašanje. K tomu, slaba roditeljska pažnja i nedovoljan

interes za djetetove slobodne aktivnosti izvan kuće omogućuju da se ono sve više upliće u ilegalne aktivnosti, a da ne bude otkriveno i sankcionirano.

**Društvene sankcije.** Na četvrtom, posljednjem stupnju problematično ponašanje konačno biva policijski registrirano i dovodi do društvenih sankcija (Petermann i Petermann, 2003c).

Na svakom stupnju ovog procesa moguće su preventivne i terapijske mjere, koje mogu pozitivno djelovati na poremećaj ponašanja i postojeće nedostatke u socijalnom ponašanju. Što prije dođe do intervencije, to su bolji izgledi za sprječavanje agresivnih odnosno delinkventnih radnji (Reid i sur., 2002; Scheithauer i Petermann, 2002).

Stoga, djeca koja neposredno podmeću požare razlikuju se od djece koja čine druge agresivne radnje po većem broju skrivenih agresivnih načina ponašanja, većoj impulzivnosti, slabim socijalnim kompetencijama, niskoj samosvijesti i mnogim školskim problemima. Prema tome, grupa piromana odlikuje se ekstremnim neuobičajenim ponašanjem. Takve teške agresivne radnje čine nevjerovatnim povratak k jednom primjerenom socijalnom ponašanju. To se može objasniti na način da se s povećanjem težine odstupajućeg ponašanja može promatrati sve veći repertoar poremećaja ponašanja. Što je problematično ponašanje općenitije, to je teže djelovati na promjenu ponašanja i, prema tome, dugoročna prognoza je lošija (Bloomquist i Schnell, 2002; Scheithauer i Petermann, 2002).